

O‘ZBEK TILSHUNOSLIGIDA MAQOLLAR O‘TADQIQINING NAZARIY ASOSLARI

Gulnoza Ibodullayeva

Termiz Iqtisodiyot va servise universiteti magistranti

E-mail: gulnoza22@bk.ru

Tel: +99899 676 2558

Orcid: 0009-0005-1527-2230

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada o‘zbek tilshunosligida maqollarni o‘rganishning nazariy asoslari yoritilgan. Maqollarning tilshunoslikdagi o‘rni, ularning semantik, stilistik xususiyatlari hamda xalq dunyoqarashi va mentalitetini aks ettirishdagi roli tahlil qilinadi. Shuningdek, maqollarni lingvokulturologik, frazeologik va pragmatik jihatdan o‘rganish yo‘nalishlari haqida ham so‘z yuritiladi. Tilshunoslikda maqollarni o‘rganish usullari va tadqiqot yo‘nalishlarining tahlili maqola asosini tashkil etadi.

Kalit so‘zlar: maqollar, tilshunoslik, semantika, stilistika, lingvokulturologiya, pragmatika, xalq og‘zaki ijodi.

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются теоретические основы изучения пословиц в узбекском языкознании. Освещается роль пословиц в лингвистике, их семантические и стилистические особенности, а также отражение в них народного мировоззрения и менталитета. Также анализируются лингвокультурологические, фразеологические и прагматические подходы к изучению пословиц. Основу статьи составляет анализ методов и направлений лингвистического изучения пословиц.

Ключевые слова: пословицы, языкознание, семантика, стилистика, лингвокультурология, прагматика, устное народное творчество.

ABSTRACT

This article explores the theoretical foundations of studying proverbs in Uzbek linguistics. It highlights the role of proverbs in linguistics, their semantic and stylistic features, and their function in reflecting national worldview and mentality. The paper also discusses linguistic, cultural, phraseological, and pragmatic approaches to proverb analysis. The core of the article focuses on methods and directions for linguistic research on proverbs.

Keywords: proverbs, linguistics, semantics, stylistics, linguistic culture, pragmatics, oral folk literature.

KIRISH

O'zbek tilshunosligida maqol — xalqning ijtimoiy-tarixiy, hayotiy-maishiy tajribasi umumlashgan, badiiy va obrazli mulohazalardan iborat hikmatli ibora sifatida talqin etiladi. "Maqol" atamasi o'zbek tilida shu nom bilan yuritiladi, tojik tilida zarbulmasal, rus tilida poslovitsa, arab tilida (jonli so'zlashuvda) naql, turk tilida esa ata sözü shaklida qo'llaniladi. "Maqol" so'zining etimologiyasi arab tilidagi [قَوْل] (*qavl*) — "gapirmoq", "aytmoq" ma'nolarini bildiruvchi fe'ldan kelib chiqqan. Folklorshunos olimlar maqollar va matallarni o'rganuvchi sohani paremiologiya deb atashadi. Paremiya – yunoncha chuqur ma'noli gap, hikmatli so'z, ibora, maqol, matal ma'nosini beradi.

MATERIAL VA METODLAR.

O'zbek xalq maqollari uzoq tarixiy davrlar mahsuli bo'lib, ularning ayrim namunalari bugungi kunda tushunilishi qiyin bo'lishi mumkinligi bilan ham ajralib turadi. Ba'zan shunday maqollar uchraydiki, ulardagi umumiy mazmun va asosiy g'oya bilan qanday bog'liq ekani darhol anglash mushkul bo'ladi. Masalan, "Bir pul berib yig'latdim, ming pul berib yupatdim" maqolida fikrning umumiy yo'nalishi va qarama-qarshilik tamoyiliga asoslanib, mazmunni taxmin qilish mumkin. Bu yerda noto'g'ri amalga oshirilgan harakat yoki noto'g'ri baholangan tadbir oxir-oqibatda inson uchun ortiqcha tashvish va zarar keltirishi mumkinligi haqida ogohlantirilmoqda. Mazkur maqolda: "Shunday harakat qilki, oqibati og'ir bo'lmasin" degan mazmun yotadi.

Maqollar har qanday til va madaniyatning ajralmas tarkibiy qismi hisoblanadi. Ular xalqning donishmandligi, axloqiy qadriyatlari va amaliy bilimlarini mujassam holda o'zida aks ettirib, avloddan avlodga o'tib keladi. O'zbek tilida maqollar alohida o'rin tutadi, chunki ular til boyligi, tarixiy qatlamlilik va madaniy ahamiyati bilan ajralib turadi.

O'zbek maqollarining nazariy asoslari lingvistika, antropologiya, folklorshunoslik va kognitiv fanlar kabi turli ilmiy yo'nalishlar bilan uzviy bog'liq bo'lgan keng ko'lamli tadqiqot obyektidir. Ushbu izlanishlar doirasida maqollarning mohiyati, tuzilishi va ma'noviy xususiyatlari, ularning kelib chiqishi hamda tarixiy rivojlanishi, shuningdek, inson tafakkuri va muloqotdagi o'rni chuqur tahlil qilinadi. Maqollar tadqiqotining nazariy asoslarini o'rganish orqali ularning o'zbek tilidagi lingvistik hodisa hamda madaniy meros sifatidagi ahamiyatini yanada chuqurroq anglash imkoniyati yuzaga keladi. Maqollar o'z tabiatiga ko'ra qisqa, esda qolarli iboralar bo'lib, ular umumiy haqiqatlarni yoki oddiy aql-idrok va tajribaga asoslangan maslahatlarni ifodalaydi. Tilshunoslik nuqtai nazaridan ularning qisqaligi, ritmik tuzilishi va ko'pincha majoziy tabiati bilan ajralib turadi. Maqollarni nazariy

o'rganish ularning ta'rifidan boshlanadi, bu masala olimlar o'rtasida munozaralarga sabab bo'lib kelgan. Ba'zilar maqollarni ta'limiy maqsadga ega bo'lgan qat'iy iboralar deb ta'rifladi, boshqalar ularni an'anaviy so'z birikmalari sifatida ko'radi, bu esa jamoaviy donolikni aks ettiradi. Masalan, "Bir kunlik yo'lga chiqsang, bir oylik oziq ol" degan o'zbek maqoli o'zida tayyorgarlik va ehtiyotkorlikni targ'ib qiladi. Bu qisqalik va tasviriylilik maqollarning o'ziga xos belgisi bo'lib, ularni esda saqlashni osonlashtiradi va keng qo'llanilishini ta'minlaydi. Nazariy jihatdan bu savol tug'diradi: bunday iboralar qanday tuziladi va nega ular til ishtirokchilarida chuqur aks sado beradi?

Xalq og'zaki ijodi asarlarini o'rganish ularni yozib olishdan boshlanadi. Asarning yozib olinishi esa folklorshunoslik fanining shakllanishidan darak beradi.

Bu jihatdan qaraganda, o'zbek folklorshunosligidagi dastlabki harakat XI asrga taalluqlidir. XI asrda Mahmud Koshg'ariy "Devonu lug'oti-t-turk" asariga (1074) maqollar, qo'shiqlar, rivoyat, afsona va boshqa janrga mansub namunalarni kiritdi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR.

Xalq maqollarining badiiy jihatdan mukammalligi taniqli olimlar va shoir, yozuvchilar tomonidan tan olingan. Bu jihatdan maqollar so'z san'atining oliy namunasi sifatida baholanishga loyiq. Hajm jihatdan kichikligi, mazmunan serma'noligi, mavzu jihatdan hayotiyliigi maqollarning asrlar davomida og'izdan og'izga o'tib yashashini ta'minlagan omillardir [1].

Jahon folklorshunosligida xalq og'izaki ijodi, jumladan xalq maqollarini o'rganish uzoq tarixga ega. Jumladan rus folklorshunosligida T.A.Naymushina, T.A.Mirzayeva, Sh.Z.Aliyeva, K.N.Kipsabit, N.S.Sishnikova, I.N.Germogenova, D.A.Martyanov, qirg'iz tilida D.T.Davlatbekova ishlarida maqollarning turli aspekti tadqiq etilgan.

O'zbek tilida maqollarning turli xarakterdagi to'plamlari (N.Otsoumov, B.Rahmonov, Sh.Jo'rayev, H.Zarifov, B.Karimov, Sh.Rizayev, O'.Azimov, O'.Xolmatov, M.Afzalov, S.Ibrohimov, S.Xudoyberganov, R.Jumaniyozov, E.Siddiqov, B.Sarimsoqov, I.Haqqulov, A.Musoqulov. R.Zaripov, M.Madraximova, Sh.Shomaqsudov, T.Mirzayev va boshqalar), ularning boshqa, shu jumladan, ingliz, rus, fors, nemis tillaridagi muqobillari bilan birga qilingan nashrlari (U.Povali, N.Gasunayeva, M.Sodiqova, K.M.Karomatova va H.S.Karomatov, Sh.Mirzo, H.Ibrohim, M.Abdusamatov, F.Xamidxonova va boshqalar) chop etilgan bo'lib, bu va boshqa to'plamlar o'zbek tilidagi ko'plab maqollarni o'z ichiga oladi. Shuningdek, P.Bakirov, B.Jo'rayeva, M.Temirova, D.Turdaliyeva, O.Uralova, G.Ergasheva, X.Abduraxmatov, Y.U.Nurova, M.J.Sharipova kabi olimlar tomonidan maqollar turli

aspektlarda o'rganilgan. Badiiy asarlarda maqollarning berilishi masalasi A.Jo'raxonov, M.To'ychiyev, S.Normamatov tomonidan qisman tadqiq etilgan [4].

Ishda asosiy manba sifatida K.M.Karomatova va H.S.Karomatovlarning "Proverbs. Maqollar. Poslovisy" kitobidan foydalanilgan. Unda ingliz, o'zbek va rus tillaridagi 6000 ga yaqin maqollarning ekvivalentlari keltirib o'tilgan bo'lib, ishda aynan shu manbadan olingan o'zbek va ingliz tillaridagi eng faol mavzudagi maqollarning lingvokulturologik va semantik tahlillari qilingan. Bundan tashqari o'zbek tilshunos olimlaridan To'ra Mirzayev, Asqar Musaqllov, Bahodir Sarimsoqovlar tomonidan tuzilgan "O'zbek xalq maqollari" ning oxirgi nashridan o'zbek xalq maqollari keltirilgan. Sh.Shomaqsudov va Sh.Shorahmedovlarning "Hikmatnoma", "Ma'nolar xazinasini" kitoblaridan o'zbek xalq maqollarining semantik xususiyatlarining ifodalanishi va K.Imomov, T.Mirzayev, B.Sarimsoqov, O.Safarov "O'zbek xalq og'zaki poetik ijodi" kabi manbalardan o'zbek xalq maqollarining nazariy asoslari keltirib o'tilgan. Ushbu manbalardan foydalanilgan holda, maqollarning leksik-grammatik, leksik-semantik tabiati va stilistik xususiyatlarini, ularning paydo bo'lish manbalari va shakllanish xususiyatlari atroflicha ochib berilgan [3].

O'zbek maqollarining nazariy asoslarini o'rganishda ularning lingvistik tuzilishi muhim o'rin tutadi. Maqollar ko'pincha parallellik, alliteratsiya, qofiya yoki qarama-qarshilik kabi vositalardan foydalanadi, bu esa ularning esda qolarililigini va estetik jozibadorligini oshiradi. Masalan, "Otangga hurmat qil, o'zingga e'tibor ber" maqolida parallellik va ritmik tuzilish orqali ota-onaga hurmat va o'ziga e'tiborli bo'lish muvozanati ta'kidlanadi. Xuddi shunday, "Do'st ko'p bo'lsa, dushman ham ko'p bo'ladi" degan maqolda majoziy tasvir va o'zaro bog'liqlik orqali ijtimoiy munosabatlar haqida fikr yuritiladi. Bu tuzilish xususiyatlari tasodifiy emas; ular inson tilini idrok qilish va esda saqlashdagi kognitiv va fonologik afzalliklarni aks ettiradi. Kognitiv lingvistika shuni ko'rsatadiki, bunday naqshlar miyaning ma'lumotni tartibga solish va eslab qolish usullariga mos keladi, bu esa maqollarni samarali muloqot vositasiga aylantiradi. Takrorlanish va ritm ularning og'zaki tarqalishida ham muhim rol o'ynaydi, bu savodxonlik keng tarqalmagan davrlarda ularning saqlanib qolishiga yordam bergan.

Ma'noviy jihatdan o'zbek maqollari boy va ko'p qirrali bo'lib, ko'pincha bir nechta darajada ishlaydi. Ular so'zma-so'z ma'noda bo'lishi mumkin, masalan, "Bir qo'l bilan ikki tarvuz ko'tarilmas" degan maqol bir vaqtning o'zida ikki ishni bajarish qiyinligini anglatadi, yoki yuqori darajada majoziy bo'lib, "Ko'z ko'rganni yurak sevadi" degan maqolda ko'rish va his qilish o'rtasidagi bog'liqlik tasvirlanadi [5].

Maqollarning ma'noviy tahlili pragmatika, ya'ni kontekstdagi ma'no bilan bog'liq lingvistik soha bilan chambarchas bog'liq. Maqollar o'z kuchini ular qo'llanilgan vaziyatga moslashuvchanligidan oladi; ularning ma'nosi foydalanuvchining niyatiga qarab o'zgaradi. Masalan, "Suv oqar, yo'l topar" maqoli bir paytlar muammoning o'z-o'zidan hal bo'lishini tasvirlasa, boshqa bir holatda sabr va umidni targ'ib qilishi mumkin. Bu moslashuvchanlik nazariy jihatdan muhim tamoyilni ko'rsatadi: maqollar statik emas, balki til, madaniyat va shaxsiy talqinlar o'zaro ta'siri natijasida shakllanadigan dinamik muloqot vositalaridir. O'zbek maqollarining kelib chiqishini o'rganish — nazariy tadqiqot uchun muhim yo'nalishlardan biridir. Ko'plab o'zbek maqollari og'zaki an'analar, diniy matnlar, adabiy asarlar yoki boshqa tillardan o'zlashtirilgan bo'lib, ular o'zbek xalqining tarixiy va madaniy taraqqiyotidagi ko'p qirrali ta'sirlarni aks ettiradi. Masalan, "Ertalab turgan erkakning qo'lida oltin bo'ladi" maqoli mehnatsevarlik va erta turishning foydasini targ'ib qilsa, "Bir kosa suvga ming rahmat" kabi maqollar diniy va axloqiy qadriyatlarni eslatadi [2].

Folklorshunoslik fanida maqollarning madaniyatlar va tillar o'rtasida o'zaro ko'chib yurishi, tarqalishi, va moslashuvi alohida o'rganiladi. Turk, fors va arab tillaridan olingan unsurlar o'zbek maqollarida yaqqol namoyon bo'lib, bu holat til taraqqiyotida savdo aloqalari, istilolar va madaniy almashinuvlarning muhim rol o'ynaganini ko'rsatadi. Masalan, "Har ishning boshidan baraka topiladi" maqoli boshqa turkiy tillardagi o'xshash iboralar bilan genetik va semantik jihatdan bog'liq bo'lib, umumiy madaniy merosni ifodalaydi.

XULOSA.

O'zbek tilshunosligida maqollarni o'rganish — xalqning milliy tafakkuri, axloqiy mezonlari va madaniy merosini tahlil qilishda muhim nazariy asosga ega. Maqollar tili va mazmunining turli tarixiy manbalar — og'zaki ijod, diniy matnlar, adabiy meros hamda boshqa tillar bilan intertekstual aloqadorligi ularning ko'p qatlamli tabiatini namoyon qiladi.

Tadqiqot davomida maqollarni o'rganishda lingvistika, folklorshunoslik, kognitiv fanlar va madaniyatshunoslik kabi fanlararo yondashuv zarur ekani ko'rsatildi. Bu esa maqollarni nafaqat til hodisasi, balki ijtimoiy-madaniy kommunikatsiya vositasi sifatida o'rganish imkonini beradi. Shu bilan birga, maqollar strukturasi, kelib chiqishi va funksional imkoniyatlarini tizimli tahlil qilish orqali ularning o'zbek tilshunosligidagi o'rni va ahamiyati yanada aniqroq ochib berildi. Mazkur nazariy yondashuvlar asosida maqollarni yanada chuqurroq o'rganish kelajakdagi tilshunoslik tadqiqotlari uchun mustahkam zamin yaratadi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Imomov K., Mirzayev T., Sarimsoqov B., Safarov O‘zbek xalq og‘zaki poetik ijodi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1990. – 93 b.
2. Kodirova Saodat Abdiraximovna – “Zarbulmasal” maqollari: semantik-struktural va tadrijiy takomilning qiyosiy tahlili. 10.00.02 – O‘zbek adabiyoti. Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati Buxoro – 2023. 57-byet. Ahmad Yugnakiy. Hibat ul-haqoyiq. – Toshkent: Fan, 2006.
3. Mahmud Qoshg‘ariy, Devonu lug‘otit turk. – Toshkent: Fan, 1998.
4. Safarov O. O‘zbek xalq og‘zaki ijodi. – Toshkent. 2000. – 156 b.
5. Turopova H.F. O‘zbek tilshunosligida xalq maqollari lingvistik tadqiqi masalalarining o‘rganilishi. O‘zbek amaliy filologiyasi istiqbollari. Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi. – B.332.